

بخش باقی مانده از محراب تکیه
مشرقی، سنگ و گچ، سده نهم،
غار دامنه کوه صبوری شیراز
نزدیک تنگه الله اکبر

ویژگی های محراب های مساجد فارس از سده هفتم تا نهم هجری قمری

محمد صادق میرزا ابوالقاسمی *

چکیده

محراب های بزرگ و اصلی مساجد ایران معمولاً با دو طاق نما ساخته و تزیین شده اند. این شیوه از نیمه دوم سده چهارم هجری قمری در ایران سابقه دارد؛ با این حال در مساجد فارس حداقل از سده هفتم تا نهم هجری قمری کم تر به چنین شکلی از محراب سازی اعتنا شده است. تعدادی از این محراب ها را بر ابنیه مذهبی پیش از اسلام الحاق کرده و کارایی مسجد بدان بخشیده اند که حجاری شان نیز چندان درخشان نیست. بیش تر محراب های فارس در این فاصله را از سنگ تراشیده اند و محراب کاشی معرق بقعه خلیفه خفر از این نظر مستثنی است.

در مقاله پیش رو محراب های مسجد سنگی استهبان، مسجد سنگی داراب، مسجد اتابکی پاسارگاد، مسجد خواجه فضل الدوله لار، مسجد بغدادی شیراز، تکیه مشرقی و بقعه خلیفه خفر معرفی و ویژگی های محراب های فارس از سده هفتم تا نهم هجری بررسی شده است.

واژگان کلیدی

بناهای تاریخی، محراب، فارس، سده هفتم تا نهم هجری قمری.

مقدمه

محراب از عناصر اصلی معماری اسلامی - به ویژه مساجد - است. شناسایی جهت قبله در مسجد برای نمازگزار ضروری بود، از این رو محراب در معماری اسلامی جایگاهی ویژه یافت و به مرور نقشی نمادین به خود گرفت.

هرچند محراب در معماری اسلامی جزئی از یک بنا محسوب می شود ولی می توان تجلی درخشان ترین هنرها و تزیینات اسلامی را در آن جمع دید. محراب را اغلب از همان مصالحی که در ساختمان به کار می رود، ساخته اند. نخستین محراب های ایران از گچ ساخته شده؛ محراب های کاشی و سنگ بسیار متداول است و چندین محراب آجری و چوبی نیز از سده های پنجم و ششم هجری همچنان برجای مانده است.

محراب های اولیه در مساجد اسلامی را نیم استوانه ای و به صورت طاق نماهایی مجوف با طاق نعلی شکل ساخته اند. این شیوه در ایران نیز دنبال شده است، اما قوس طاق نماها را تیزه دار کرده اند. این اتفاق با تحولات طاق زنی در معماری اسلامی ایران هم گام بوده است. در واقع چون محراب بخشی از یک اثر معماری به شمار می رود، در شکل، اندازه و نوع مصالح نیز تابع معماری است. طاق نماهای تیزه دار محراب ها، نمونه ای از این پیروی است، به عنوان مثال از سده های ششم و هفتم به بعد با شکل گیری مساجد و بناهای مذهبی باشکوه، ساخت محراب های بزرگ نیز متداول شده است. محراب های اولیه، یک طاق نما دارد. در نیمه دوم سده چهارم محراب سازی با دو طاق نما را نیز تجربه کرده اند و نخستین نمونه آن را محراب مسجد جامع نایین می دانند. این اتفاق را می توان یکی از مهم ترین تحولات محراب سازی اسلامی دانست. این شیوه از محراب سازی با دو ستونچه اطراف هر طاق نما و حاشیه ای سراسری که پیش از این و همراه با تداول طاق نمای تیزه دار به محراب ها افزوده شده بود، شکل اصلی محراب در معماری اسلامی ایران است.^۱

قدیمی ترین محراب شناخته شده فارس مربوط به شبستان قدیمی مسجد جامع عتیق شیراز است. پروفیسور پوپ تاریخ این محراب را با توجه به بخش های باقی مانده تزیینات گچی آن، با قدمت مسجد (۲۸۱ هجری) برابر دانسته است. محراب گچ بری مسجد جامع نیریز نیز از جمله قدیمی ترین محراب های فارس است. اگرچه تزیینات این دو محراب گچ بری است، شیوه متداول ساخت محراب در فارس تا سده نهم هجری حجاری بر سنگ است. مصالح بسیاری از بناهای پیش از اسلام و دوران اسلامی فارس نیز از سنگ است. وفور معادن سنگ در فارس از علل توجه به این ماده و کاربرد آن در معماری است. از سده هفتم تا نهم بسیاری از محراب های فارس را بر سنگ حجاری کرده اند.

۱- برای آگاهی بیشتر تراز چگونگی محراب های اولیه و تحول و تکامل محراب در ایران نک: سجادی، ۱۳۷۵، ۱۹۷-۲۴۰.

۲- وصاف درباره بناهای او در شیراز می گوید: «از اتابک سعد در شیراز بناهای خیر برجای مانده است: بارویی استوار برافراشت و مسجد جامع جدید بنا نهاد و بازارهای مربع اتابکی احداث کرد چنان که در هیچ جا بازاری بدین زینت و ترتیب نشان نداده اند.

۳- سوق کبیر هم از بناهای اوست و بر سر راه نیریز رباط شهرالله بنا فرمود و دیه ها و مزارع و حمام و اراضی بر آن وقف کرد.» (آیتی، ۱۳۸۳، ۹۲) برای آگاهی از بناهای اتابک سعد بن زنگی در شیراز نک: خوب نظر، ۲۹۴، ۱۳۸۰-۲۹۷.

۴- طغرای اتابک سعد بر صدر فرامین چنین بوده است: «وارث ملک سلیمان سلغور سلطان مظفرالدیناو الدین تهمتن سعد بن اتابک زنگی ناصر امیرالمومنین.» (آیتی، ۱۳۸۳، ۹۳)

۵- بقایای این مسجد طی پاک سازی محوطه آرامگاه برچیده و سنگ ها و ستون های آن به کنار کاخ بارعام منتقل شده است. صرفاً محراب این مسجد در دیوار داخلی اتاق آرامگاه کورش همچنان باقی است.

تصویر ۱- محراب مسجد اتابکی پاسارگاد. داخل آرامگاه کورش، دیوار جنوبی، حجاری، سده هفتم ه.ق

محراب مسجد اتابکی پاسارگاد (آرامگاه کورش)

آغاز سده هفتم در فارس با حکمرانی اتابک سعد بن زنگی همراه بود. او از سال ۵۹۸ تا ۶۲۳ هجری حکمران فارس بود و در سایه تدبیر و کاردانی اش، فارس و مناطق اطراف زمانی آسوده و آباد را سپری کرد. اتابک سعد بن زنگی به ساخت بناهای عام المنفعه و مذهبی علاقه زیادی داشت. ساخت بارویی دور شهر و نیز بازارهای چهارگانه از جمله اقدامات وی در شیراز است. از طرفی بزرگ ترین مسجد فارس، مسجد نو، را به فرمان او ساخته اند.^۲

احداث مسجدی در محوطه باستانی پاسارگاد نیز از دیگر آثار اتابک سعد در فارس است. جلگه باستانی پاسارگاد در دوران اسلامی به سلیمان (ع) منتسب شده است: آرامگاه کورش را به «قبر مادر سلیمان» می شناختند و از همین رو فارس را «ملک سلیمان» نامیده اند.

از آن جا که اتابک سعد خود را «وارث ملک سلیمان»^۳ می خواند، در پی توجه به این مکان مسجدی گرد آرامگاه کورش برافراشت. طرح این مسجد بسیار ساده است؛ تقریباً چهارگوش با سه درگاه که مصالح آن را از سنگ ها و ستون های کاخ های کورش در محوطه فراهم کرده اند.^۴ با استناد به کتیبه های مکتشفه مسجد اتابکی پاسارگاد، احداث این مسجد در سال ۶۱۲ هجری آغاز شده و تا ۶۲۱ یا ۶۲۲ هجری همچنان ادامه داشته است.^۵

محراب مسجد اتابکی را نیز در داخل اتاق آرامگاه کورش بر دیوار جنوبی تراشیده اند. این محراب عریض تقریباً تمام فضای عرضی دیوار را احاطه کرده است. اندازه آن ۱۷۵×۲۹۰ سانتی متر و حاشیه ای کتیبه دار گوش تا گوش محراب را فرا گرفته است. این حاشیه به عرض هشت سانتی متر و حاوی چهار آیه نخست سوره فتح است. عمده تزیینات را بر طاق نمای محراب کنده اند. دو شاخه اسلیمی متقارن پشت به پشت، زیر قاب عرضی کوچک بالای طاق نما قرار گرفته است. این طاق نما به ابعاد ۳۵×۹۰ سانتی متر و طاق نمایی کوچک تر به طول ۴۰ و

تقریباً ارتفاع دارد؛ در کوه از سنگ بریده اند و آن هم از آثار سلاطین عجم است که بعدها آن را مسجد قرار داده و محرابی بر آن افزوده اند و خطوطی در آن منقور است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۶۷)

محراب مستطیل شکل با حاشیه و طاق نمایی بلند است. ابعاد آن ۱۶۰×۲۴۰ و گودی طاق نما ۵۵ سانتی متر است. محراب ساده است. حاشیه و داخل طاق نما هیچ تزیینی ندارد. (تصویر ۲)

تنها کتیبه ای را به ابعاد ۷۵×۴۰ سانتی متر در دو سطر به قلم نسخ داخل طاق نمای محراب حک کرده اند. این کتیبه همانی است که فرصت الدوله از آن یاد می کند. متن کتیبه محراب مسجد سنگی استهبان چنین است: «بسی الامیر الحاجب... /... لویه سنه ثلث ثلثین ستمایه». این کتیبه بدون نقطه یا اعراب گذاری است و بسیار ساده نوشته و حجاری شده است. (تصویر ۳)

محراب مسجد سنگی داراب

از غرائب داراب، خانه ای است سر پوشیده، دو فرسخ کم تر مشرقی شهر داراب. سینه کوهی را چسبیده به زمین تراشیده و درگاه بزرگی فلکی و خانه که درازی داخلی آن نزدیک به ده دوازده ذرع درازا و به این اندازه پهنا و شش هفت ذرع بلندی، از این کوه درآورده و میان سقف این خانه را برای روشنایی سوراخ کرده اند و این خانه بیتی از مسلمانان اهل فارس، یا بتکده یا عبادت خانه مجوس بود و بعد از استیلای دولت اسلام این خانه را مسجد مسلمانی نمودند و محرابی روی به قبله برای آن، باز از سنگ درآوردند. (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ۲-۱۳۱۰ و ۱۳۱۱)

داراب گرد از مراکز مذهبی ساسانیان در فارس و آتشکده آذرخش، معبد و پرستشگاه اصلی آن است. این بنا را در سمت شرقی کوه پهنا تماما از سنگ تراشیده اند. نقشه بنا صلیبی است و ۴۲۰ متر مساحت دارد. محوطه اصلی چهارگوش با چهار شاه نشین در اطراف است. این بنا را در دوره اتابکان با تعبیه محرابی در شاه نشین جنوبی مسجد کرده اند و اکنون به مسجد سنگی مشهور است. چون شاه نشین جنوبی بدون رواق است، فضای بازتری نسبت به دیگر شاه نشین ها دارد. این ویژگی برای ساختن محرابی بزرگ، بسیار مناسب بوده است.

محراب مسجد سنگی داراب به ابعاد ۲۹۰×۱۸۰ سانتی متر است و طاق نمایی به ارتفاع ۲۳۰ و عرض ۱۲۰ سانتی متر دارد. این محراب را با یک طاق نما ساخته اند و عاری از نقوش تزیینی است. تنها در پشت بغل های طاق نما آثار ضعیفی از نقوش ساده اسلیمی دیده می شود. حاشیه محراب را با کتیبه ای سراسری پوشانده اند. این کتیبه به عرض ۳۰ سانتی متر و قلم ثلث در یک سطر نگاشته شده است. قسمت های پایین محراب به کلی از میان رفته و جای آن را سیمان کرده اند. (تصویر ۴) در میان طاق نما و

تصویر ۲- محراب مسجد سنگی استهبان (ایچ)، حجاری، سده هفتم ه.ق

عرض ۲۵ سانتی متر میان آن نقش بسته است. طاق نمای اول را نسبت به دیگر سطوح عمیق تراشیده اند و هلال بالای آن را با نقوش شبه مسدهس تزیین کرده اند. طاق نمای دوم عمیق تر و با چند نوار حاشیه ای در داخل طاق نمای بزرگ تعبیه شده است. کتیبه ای را نیز بر حاشیه اطراف طاق نمای کوچک تر محراب نقش کرده اند؛ این کتیبه اکنون به کلی ناپیدا و ناخواناست. در گوشه سمت چپ محراب نیز کتیبه ای دیگر در سه سطر با خطی متمایل به رقاع دیده می شود که متن آن نیز خوانا نیست؛ احتمالاً این کتیبه به زبان فارسی است. حجاری این محراب جز در طاق نما بسیار سطحی است و جای ضربات تیشه نیز مشخص است. خط کتیبه حاشیه محراب را چندان خوب ننوخته اند. احتمالاً حجار، خود عهده دار نگاشتن کتیبه های محراب بوده است. (تصویر ۱)

محراب مسجد سنگی استهبان (ایچ)

مسجد سنگی استهبان از آثار پیش از اسلام و پرستشگاهی بوده است. این مسجد ایوانی صخره ای، بازمانده از دوران ساسانی است که آن را در جانب چپ- جنوب غربی- چهارطاقی معروف استهبان، در دل کوه تراشیده اند. این دو اثر در نزدیکی روستای ایچ از توابع استهبان واقع شده است. با تعبیه محرابی در دیوار جنوبی، ایوان را مسجد کرده اند. فرصت الدوله درباره این مسجد می نویسد: معبدی بوده ... ایوان مانند که سه ذرع

تصویر ۳- کتیبه داخل طاق نمای محراب مسجد سنگی استهبان (ایچ)، قلم نسخ، حجاری، سده هفتم هـ.ق

محراب خواجه فضل الدوله لار

نقوش تزئینی محراب ها بیش تر اسلیمی یا هندسی است. در برخی از محراب ها از نقشی نمادین نیز بهره جسته اند. مهم ترین نقش نمادین محراب های اسلامی قندیل است. این نقش در محراب های گچ بری و حجاری شده سده ششم بسیار کاربرد داشته است. محراب های مسجد مفرط کرمان، مسجد میمه اصفهان نمونه هایی از این دست است. این نقش در محراب های کاشی زرین فام نیز رایج است و محراب های کاشی زرین فام حرم امام رضا (ع) که در اوایل سده ششم ساخته شده، گواهی بر این مدعاست. در سنگ قبرهای محرابی شکل نیز به دفعات از این نقش استفاده شده است. ویژگی مشترک تمام این آثار، حجاری مسطح و بدون برجسته سازی نقش قندیل است. محرابی با نقش قندیل در موزه هفت تنان (موزه سنگ) شیراز نگهداری می شود که از این نظر یگانه است و نمونه ای مشابه ندارد. این محراب را که به نام «محراب لار» می شناسند متعلق به مسجد خواجه فضل الدوله لار است.

محراب خواجه فضل الدوله چهارتکه است. یک طاق نما، دو حاشیه کتیبه دار و دو ستون در اطراف دارد. تاجی به ارتفاع ۲۵ سانتی متر بر آن سوار است و گلی هشت پر را بر پیشانی این تاج حجاری کرده اند. قطعات محراب بر پایه ای سنگی نصب شده است. اندازه محراب ۸۵×۱۵۰ سانتی متر است. ستون های اطراف طاق نما به ارتفاع ۱۳۵ سانتی متر است و هر کدام به هشت قاب مستطیل شکل تقسیم شده است. بر هر قاب گلی هشت پر بر زمینه مدور نقش کرده اند. قاب بالا و پایین و میان بندها نیز به نقوشی آراسته است. طاق نمای محراب را بلند و به عرض ۲۵

در ارتفاع ۱۷۰ سانتی متری نواری کتیبه دار به عرض ۲۵ سانتی متر دیده می شود. محراب آسیب زیادی دیده است به طوری که متن کتیبه ها خوانا نیست. اما طبق کتیبه تاریخ دار ورودی مسجد سنگی داراب این محراب را در دوره اتابک ابوبکر چون پدرش، سعد، به ساخت بناهای عام المنفعه و ابنیه مذهبی علاقه بسیار داشت. و صاف الحضرة دربارہ او می گوید: از عادات پسندیده او یکی آن بود که به ساختن مدارس و مساجد و خانقاهات و بازها در شیراز و اطراف و اعمال آن رغبتی تمام داشت. در شیراز دارالشفایی ترتیب داد و پزشکان حاذق در آن بگماشت و بیماران را با دادن خوردنی ها و آشامیدنی ها و داروها و معجون ها و قرص ها معالجه می کردند و در جوار آن بستانی ترتیب داد بسیار باصفا که در بهار گردشگاه مردم شیراز شد و در واقع سرایستان شیراز امروز همان است و هر جا گنبد یا بقعه ای متبرک در شرف انهدام بود تجدید بنا کرد.^۲ (آیتی، ۱۳۸۳، ۹۴)

میرزا حسن حسینی فسایی در دوران قاجار این محراب را مشاهده و متن کتیبه حاشیه آن را در کتاب خود چنین آورده است: «به فرمان پادشاه زمان، اتابک ابوالمظفر ابوبکر بن اتابک سعد بن زنگی سلغری در ماه رمضان سال ۶۵۲ این محراب ساخته و این خط پرداخته گردید». (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ۱۳۱۱)

هرچند نمی توان صحت این گفته را تایید کرد، ولی شیوه قلم و حجاری کتیبه های محراب و کتیبه تاریخ دار ورودی مشابه است. فرصت الدوله احتمال داده که محراب را زودتر و در زمان اتابک سعد ساخته اند.^۲

۱- برای آگاهی بیش تر از کتیبه های این مسجد نک: میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷، ۴۵ و ۴۶ شهبازی، ۱۳۸۶، ۱۱۶ و ۱۱۷.

۲- تاریخ این کتیبه رمضان سال ۶۵۲ هجری و متن کتیبه چنین است: «فی رمضان سنه اثنی و خمسين و ستمائه».

۳- او می گوید: بر اطراف آن محراب، خطوطی نقش شده، بعضی اسماء الله و غیره؛ ولی درست خوانده نمی شود؛ زیرا که ریزش نموده و محو گشته. این کلمه خوانده می شود «ناصرلد» همچنین این کلمه «امیر المؤمنین». گمان فقیر این است که این، «لناصرلدین الله» باشد که یکی از خلفای بنی عباس است که آن ها را امیر المؤمنین خطاب می کرده اند؛ و این خلیفه تا سنه ۶۲۲ هجری خلافت کرده است. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ۱-۱۶۴)

تصویر ۴- محراب مسجد سنگی داراب، حجاری، سده هفتم هـ.ق

خوانا نیست.
 محراب سنگی مسجد خواجه فضل الدوله دو حاشیه کتیبه دار دارد. این حاشیه ها به عرض ۷ و ۹ سانتی متر است. بر یکی آیه الکرسی نوشته و با «صدق الله» خاتمه داده اند و بر دیگری آیات ۷۸ تا ۸۳ سوره اسرا نقش بسته است. کتیبه های محراب را رنگ کرده اند.
 زمینه این کتیبه ها آبی فیروزه ای است و با قلمی تیره روی خطوط را پوشانده اند. (تصویر ۶) کتیبه ها به قلم نسخ اندلسی است. این خط در ظروف فلزی و سفالی سده های

سانتی متر گرفته اند. بر پشت بغل های آن دو نقش گل یکسان حک شده و قندیلی برجسته با تعبیه زنجیری به راس طاق نما متصل است. این قندیل برخلاف نمونه های مشابه، بسیار برجسته حجاری کرده اند و به تجسم یک قندیل بسیار نزدیک شده است. (تصویر ۵) در کف طاق نما عبارت: «نصر من الله و فتح قریب و بشر المومنین [...]» را نوشته اند. تاریخ ساخت محراب را بر حاشیه زیرین طاق نما حک کرده اند: «فی التاریخ المبارک صفر سنه احدی و [...]». بخش پایانی این کتیبه آسیب دیده و تاریخ دقیق آن

اطلاع چندانی در دست نیست. محرابی قدیمی از سده هشتم و یادمانی از سده نهم، تنها آثار بازمانده از ساختمان قدیمی این مسجد است. این دو سنگ را در محراب فعلی شبستان جنوبی نصب کرده اند. شبستان جنوبی ستون های مدور ضخیمی دارد که بر آن مختصر تزئینات و نوشته هایی دیده می شود. کتیبه دیگری نیز در محراب به کار رفته که حاکی از تعمیر مسجد در دوره قاجار است.^۱

محراب قدیمی مسجد بغدادی شیراز به ابعاد ۶۰×۱۲۰ سانتی متر از سنگ یکپارچه است. حجاری محراب مسطح با یک طاق نماست. زیر قوس تیزه دار طاق نما به خط بنایی عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» نوشته شده و پشت بغل های طاق نما با نقوش اسلیمی آراسته گردیده است. دو ستون در اطراف طاق نما تعبیه شده و فضای میان آن را با انبوهی از نقوش اسلیمی و ختایی پوشانده اند. میان این تزئینات عبارت «هو السميع العليم» درج گردیده و تاریخ محراب را در قاب زیرین طاق نما گنجانده اند: «فی شهر سنه ثمان و ستین و سبعمائه». این محراب حاشیه ای به عرض ۷ سانتی متر دارد که بر روی آن چنین آمده است: «قال الله تعالى فی بیوت اذن الله ان ترفع و یذکر فیها اسمہ یسبح له فیها بالغدو و الاصال قال النبی صلی الله علیه و سلم / من غدا الی المسجد و راح اعد الله له نزله فی الجنة کما غدا او راح / قال النبی صلی الله علیه و سلم انما دخل احدکم المسجد فلیقل اللهم [..] لی ابواب رحمتک و قال اذا دخل احدکم المسجد فلیرکع رکعتین قبل ان یجلس». سنگ این محراب را درون محراب فعلی شبستان، هم سطح با زمین نصب کرده اند و بخشی از آن آسیب دیده و از یک قسمت نیز شکسته که آن را با گچ وصله کرده اند. (تصویر ۷)

محراب تکیه مشرقی

تکیه مشرقی یا مشرقین نام یکی از غارهای کوچک و بزرگ دامنه کوه صبوی شیراز در نزدیکی تنگ الله اکبر است. این غارها اغلب حجره مانند و پناهگاه عارفان و

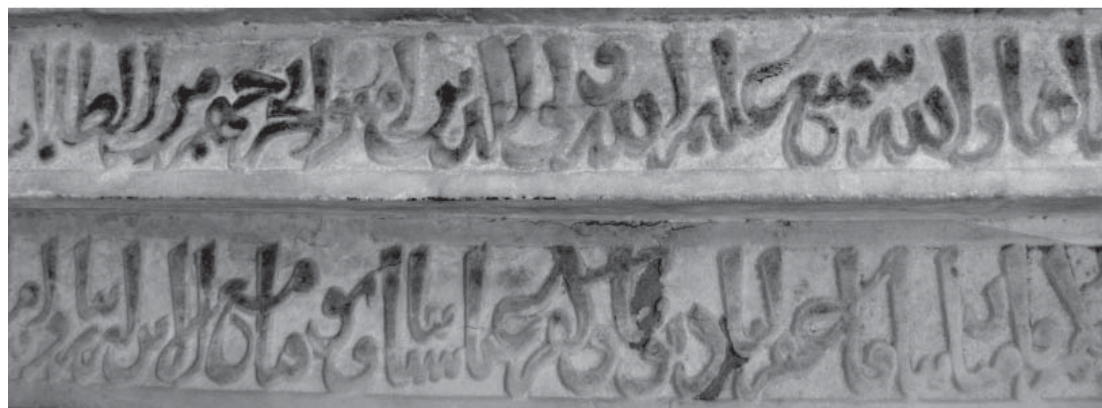
تصویر ۵- محراب مسجد خواجه فضل الدوله لار، حجاری، احتمالاً سده هفتم ه.ق.

هفتم و هشتم هجری بسیار متداول است. نقش قندیل بر محراب ها نیز بیش تر در سده های ششم و هفتم رایج بوده و نوع برجسته آن در محراب مسجد خواجه فضل الدوله این نظر را که در سده هفتم ساخته شده است، تقویت می کند. هرچند در شناسنامه موزه ای اثر قدمت محراب را از سده ششم دانسته اند، اما به احتمال زیاد این محراب از سده هفتم بازمانده و شیوه قلم در کتیبه های محراب گواه این موضوع است.

محراب مسجد بغدادی شیراز

مسجد بغدادی در محله قدیمی سردرگک شیراز واقع است. بخش هایی از آن بازسازی شده و از پیشینه مسجد

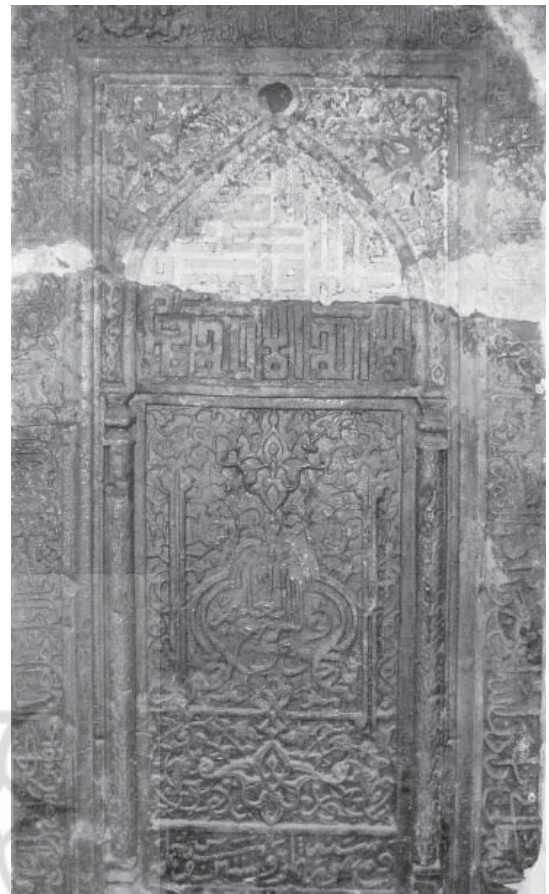
۱- تنها کرامت الله افسر از این بنا و محرابش یاد کرده است. او می گوید: «مسجد بغدادی از مساجد بسیار قدیم شیراز است که خوشبختانه تقریباً به همان سبک قدیم در محله سردرگک باقی مانده است. البته این مسجد بر اثر زلزله های متوالی صدمه دیده و به موجب یکی از کتیبه هایی که در محراب مسجد وجود دارد در دوره قاجار به تعمیر شده ولی کتیبه دیگری در ذیل همان کتیبه است که حکایت از تعمیری در حدود سال هفتصد هجری می کند. در قسمت آبریز این مسجد مقبره ای است که آن را امام زاده ای می دانند. یک قطعه سنگ قبر در دیوار نصب شده است. تصویری رود که این مقبره متعلق به یکی از علماء و مقدسین است که در این مسجد موعظه می کرده یا نماز می خوانده». (کرامت الله افسر، ۱۳۵۳، ۸۲) تاریخ این محراب ۷۶۸ هجری است.

تصویر ۶- بخشی از کتیبه های حاشیه محراب خواجه فضل الدوله لار به قلم نسخ اندلسی

تصویر ۸- بخش باقی مانده از محراب تکیه مشرقی، سنگ و گچ، سده نهم هـ.ق

تصویر ۷- محراب مسجد بغدادی، شیراز، قلم ثلث و بنایی، حجاری، سده هشتم هـ.ق

صوفی مشربان بوده است و قدمت شان به پیش از اسلام باز می گردد. تکیه مشرقی سردری از سنگ تراشیده دارد و در قسمت پیشانی آجری است. طاق ضربی آن دوازده متر ارتفاع دارد. سنگ قبر عمادالدین محمود کرمانی وزیر شاه شیخ ابو اسحاق اینجو در میانه اتاق است و بر دیواره جنوبی آن محرابی به ابعاد ۱۷۰×۳۰۰ سانتی متر از سنگ و گچ ساخته اند. بخش اعظم این محراب از بین رفته و تنها بخشی از طاق نمای آن باقی مانده است. محراب تکیه مشرقی به احتمال بسیار دو طاق نما با قوس تیزه دار داشته و حاشیه اصلی آن با نقوش اسلیمی تزیین شده است.

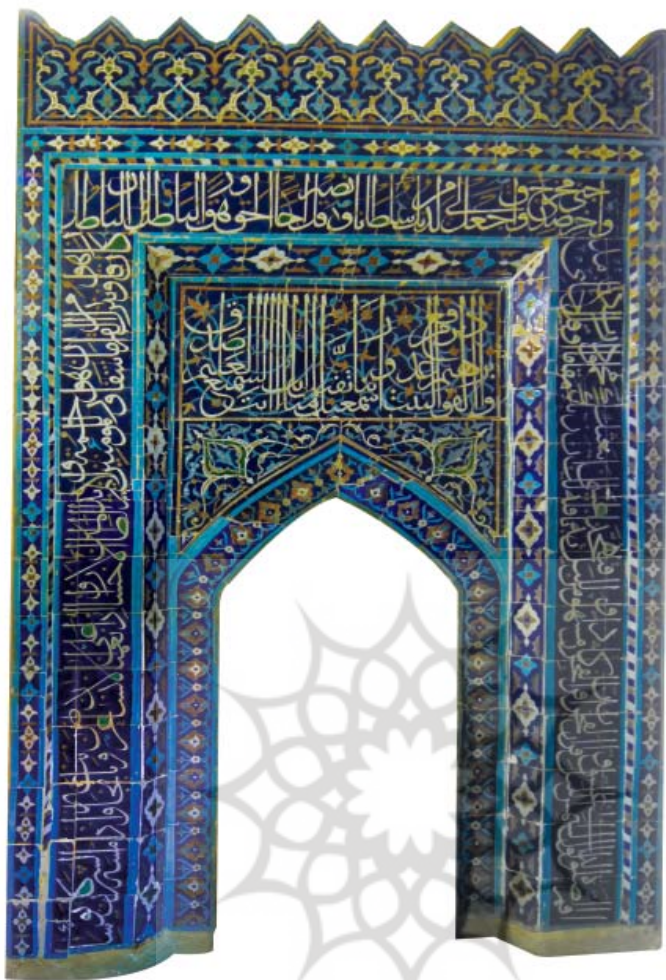
نقوش تزیینی محراب را گل و برگ هایی تشکیل می دهد که نسبت به دوره سلجوقی کم تر برساو شده (استلیزه) هستند و به واضح گرایی نزدیک تر شده اند. گل شش پری که در فواصل نقوش به کار رفته است، به گل های محمدی شباهت کامل دارد. نقوش اسلیمی با دقت و ظرافت زیادی به طور متقارن کچبری شده اند. (سجادی، ۱۳۷۵، ۲۸۶)

محراب بقعه خلیفه خفر

بقعه خلیفه در روستای جزه از توابع بلوک خفر است. نقشه بقعه خلیفه متأثر از دو ساختمان سنگی دیگر فارس، کاخ مشهور سروستان و بقعه شیخ یوسف سروستانی است. این بنا گنبدی به ارتفاع پانزده متر و سردر آن نه متر بلندی دارد. اتاق اصلی بقعه زیر گنبد واقع شده و درست در مرکز آن قبر شیخ زین الدین خلیفه (متوفی ۷۹۰ق) قرار دارد. پوشش درونی بنا از گچ و کاشی و نمای بیرونی از سنگ است. (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴، ۹۴) چندین سنگ قبر دیگر از سده نهم تا دوره قاجار نیز در محوطه داخل و

گویا این محراب چندین کتیبه داشته از جمله کتیبه احدائیه محراب که جای خالی آن بالای طاق نما مشهود است و کتیبه ای به قلم ثلث و عبارت « یا بنی آدم خذوا

تصویر ۹- محراب بقعه خلیفه خفر، قلم ثلث، کاشی معرق، سده نهم ه.ق، موزه پارس

روی آن: «و ان یرفع ابراهیم القواعد من البیت و اسمعیل ربنا تقبل منا انک انت السميع العليم صدق» را به همراه علایم، سفید رنگ نگاشته اند. زمینه این کتیبه با نقوش گیاهی طوماری آراسته شده است. بخش هایی از محراب افتادگی دارد و آن ها را با کاشی های هفت رنگ مرمت کرده اند. (تصویر ۹)

این محراب را یکی از استادکاران شیرازی به نام عزیزالله صرافت از مکان اصلی خود جدا و در اتاق ضلع شمال غربی عمارت کلاه فرنگی کریم خان زند نصب کرده است. (مصطفوی، ۱۳۸۲، ۳۵۹) احتمالاً قسمت های افتاده محراب را همین شخص مرمت کرده باشد. این محراب تاریخ یا رقمی ندارد. محمدتقی مصطفوی تاریخ کاشی معرق های ازاره اتاق اصلی بقعه خلیفه را چنین دیده است: «فی الثانی من شهر الله الاصب رجب المرجب سنه اربع و خمسين و ثمانمائه». (همان، ۳۶۰) این تاریخ و کتیبه اکنون وجود ندارد با این همه احتمالاً محراب را در همین تاریخ ساخته و نصب کرده اند.

اطراف بقعه پراکنده است. بخشی از پوشش کاشی معرق های این بنا را در سال ۱۳۱۵ از محل جدا و در خدای خانه مسجد جامع عتیق شیراز نصب کرده اند. محراب بزرگ شاه نشین جنوبی را نیز در همان سال به موزه پارس منتقل و در یکی از اتاق های عمارت کلاه فرنگی کریم خانی نصب کرده اند.

ابعاد محراب بقعه خلیفه خفر ۱۷۰×۳۲۰ سانتی متر و با یک طاق نما است. تزیینات فضای داخلی طاق نما از میان رفته اما نقوش اسلیمی و ختایی محراب با رنگ های سفید، اخراپی، سبز و فیروزه ای بر زمینه لاجورد کاشی ها بسیار چشم نواز است. تاج این محراب کنگره ای شکل و ۲۸ سانتی متر ارتفاع دارد. حاشیه اصلی محراب، کتیبه ای به قلم ثلث دارد که بر روی آن آیات ۷۸ تا ۸۳ سوره اسرا نوشته شده است. این کتیبه به عرض ۲۷ سانتی متر و زمینه آن بدون تزیین است. چشمه حروف را با رنگ سبز پوشانده شده و اعراب گذاری، اخراپی رنگ است. بر بالای طاق نما نیز کتیبه ای به اندازه ۱۰۰×۴۵ سانتی متر قرار دارد که بر

نتیجه

گنجینه محراب های سده های هفتم و هشتم ایران گچ بری یا کاشی زرین فام است. محراب های کاشی معرق نیز در این دوران و سده نهم رایج بوده است. اما متداول ترین شیوه محراب سازی فارس در سده های هفتم تا نهم هجری، حجاری بر سنگ است. به طوری که تمام محراب های برجای مانده این دوران جز محراب بقعه خلیفه خفر را بر سنگ تراشیده اند. محراب تکیه مشرقی نیز از سنگ و گچ ساخته شده است.

اتابکان در سده هفتم، به تجدید کاربری بناهای پیش از اسلام فارس روی آورده اند. مسجد اتابکی پاسارگاد و مسجد سنگی داراب شاهی بر این مدعاست. مسجد سنگی استهبان را نیز در همین دوران در دخمه ای ساسانی برپا کرده اند. این اتفاق منجر به حجاری محراب بر بدنه دیواره های این ابنیه شده است. نکته قابل توجه در این محراب ها شیوه قلم و حجاری نه چندان مناسب آن هاست که به نظر می رسد حجاری محلی آن را تراشیده و خود عهده دار کتیبه نگاری بر روی آن بوده است. استفاده از این بناها در مقام مسجد و نوع حجاری کتیبه ها و محراب هایشان گواه تعجیلی است که احتمالاً در برپایی این اماکن داشته اند. شکل تکامل یافته محراب- با دو طاق نما و دو ستون در اطراف و حاشیه سراسری- از محراب های گچ بری به محراب های سنگی و غیره منتقل و تقلید شده است. محراب با دو طاق نما شیوه غالب محراب سازی از سده پنجم و پس از آن است. هرچند محراب هایی با یک طاق نما همچنان تولید شده، محراب های اصلی و بزرگ را بیش تر به این شیوه ساخته اند.

اما اغلب محراب های معرفی شده سده هفتم تا نهم فارس تک طاق نمایی است. محراب مسجد اتابکی پاسارگاد نیز شکلی منحصربه فرد دارد، زیرا فضای داخلی اتاقک آرامگاه کورش مجال زیادی به مرتفع ساختن محراب نداده و آن را در پوشش عرضی حجاری کرده اند به طوری که محراب تقریباً تمام فضای عرضی دیوار جنوبی را اشغال کرده است. این اقدام در جهت هرچه بزرگ تر ساختن محراب بوده است.

منابع و مأخذ

- آیتی، عبدالمحمد. تحریر تاریخ و صاف، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳.
- افسر، کرامت الله. تاریخ بافت قدیمی شیراز، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳.
- بهروزی، علی نقی. بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز، شیراز، اداره کل و فرهنگ و هنر فارس، ۱۳۵۴.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. فارسنامه ناصری، به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۲، ج ۲.
- خوب نظر، حسن. تاریخ شیراز، به کوشش جعفر موید شیرازی، تهران، سخن، ۱۳۸۰.
- سجادی، علی. سیر تحول محراب در معماری، تهران، میراث فرهنگی، ۱۳۷۵.
- شهبازی، علی رضا شاهپور، راهنمای جامع پاسارگاد، شیراز، بنیاد فارس شناسی، ۱۳۸۶.
- فرصت الدوله شیرازی، محمد نصیر. آثار عجم، به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷، ج ۲.
- کمالی سروستانی، کورش. دانشنامه آثار تاریخی فارس، شیراز، دانشنامه فارس، ۱۳۸۴.
- مصطفوی، محمد تقی. اقلیم پارس، تهران، انجمن مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۲.
- میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق. کتیبه های یادمانی فارس (بناهای سده هفتم تا دهم هجری)، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.